

І. М. КОЧАН
(Львів, Україна)

УКРАЇНСЬКІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ З ПОЗИЦІЙ СЬОГОДЕННЯ

У статті здійснено спробу детального аналізу термінографії 20-х років ХХ ст., виявлено методологію термінотворення, його специфічні ознаки в проекції на сьогодення. Визначено яскраві персоналії, інституції та їхній внесок у розбудову української наукової мови.

Ключові слова: термінографія, термінотворення, національний термін.

20-ті роки ХХ ст. називають роками термінологічного вибуху. Однією із причин цього був бурхливий розвиток науки і техніки у світі. З іншого боку, дух національного відродження сприяв утвердженню української мови в освіті й науці загалом, і в термінографії зокрема.

Створення українських термінологічних словників цього періоду має свою історію і свою специфіку. Передусім ці роки характеризує розквіт української культури, в тому числі й української мови. Ці роки пробудили в українського народу глибоку національну свідомість і міцну самовпевненість. На жаль, у наукових працях із мовознавства цього періоду його узагальнюють до 20–30-их років, межі не завжди чітко окреслені: від 1918 до 1933 років, непослідовно враховані словники, що вийшли за межами тодішньої території України; окрім того, хоч детально описані лінгвальні та позалінгвальні чинники цього процесу, є окремі екскурси в мовні процеси, але немає цілісного та узагальненого аналізу галузевих терміносистем.

У цій публікації ми зосередимо свою увагу лише на періоді 20-х років, оскільки, як засвідчують бібліографічні показники, найбільш плідними для розвитку української термінографії були 1926–1928 роки. Аналізу 30-х років буде присвячена окрема публікація.

Незважаючи на те, що цей період уже не раз описували, тема є актуальною й сьогодні. Проблема, поставлена у статті, — виявити загальну специфіку термінотворення в різних терміносистемах та її відображення в термінологічних словниках цього періоду не лише на території тогочасної України, а й далеко за її межами.

Мета дослідження — детально описати й схарактеризувати термінологічні словники, що вийшли у період від 1920 до 1929 року, виявити їх призначення, спрямування, особливості побудови та опису матеріалу, творчі знахідки укладачів.

Цей період привертав до себе увагу багатьох дослідників. Низку публікацій, присвячених 20–30-им рокам ХХ століття, знаходимо в наукових працях Н. Білецької, Л. Боярової [1], С. Булик-Верхоли [2], О. Кочерги, Т. Варави [3], О. Кучеренко [5], Н. Нікуліної [6], І. Процик, Л. Симоненко, С. Тихого [7], Я. Яремка [8] та багатьох інших науковців.

Як зазначають деякі дослідники, точна кількість виданих у 20-х роках термінологічних словників невідома. Джерела подають різні дані. Енциклопедія “Українська мова” констатує, що за період 1918–1933 років побачили світ 83 термінологічні словники. З них Інститут української наукової мови видав близько 30 різних наукових словників високої якості. За бібліографічними джерелами, саме в 20-ті роки з’явилося більше 60 термінографічних словників, виданих як в Україні, так і за її межами. За авторством і статусом їх можна умовно поділити на кілька груп:

1) невеличкі *лексикографічні додатки* до підручників, посібників, збірників наукових праць, періодичних видань, напр.: Словничок слів і технічних термінів цукрово-буякової технології // *Мінц І.* Маляс українських цукроварень. — К., 1922; Короткий російсько-український словник бібліотечної термінології / Укл. *Б. Комаров, Р. Волянський, Е. Каменська, Л. Коган, Л. Жислів* // Бюлетень Одеського бібліотечного об’єднання. — 1926. — № 1–2 (4–5); Українська юридична термінологія / Укл. *О. Семененко* // Червоне право. — 1926. — № 4; *Грушкевич Я.* Окулістична термінологія: Анатомічна часть // Лікарський вісник. — Львів, 1927. — Ч. 1–2 та ін.;

2) *матеріали до словників*, напр.: Матеріали термінологічної комісії при сільськогосподарсько-інженерному відділі Української господарської академії в Чехословацькій республіці: Словник російсько-український. — Подєбради, 1923; Анатомічний словник: Матеріали / Укл. *Е. Лукасевич*. — Львів, 1926; Матеріали до технічної термінології південно-західної Чернігівщини (с. Сваром’є Остерського повіту) / Укл. *Т. Секунда* // Науково-технічний вісник. — Харків, 1926. — № 1; № 2 і т. ін.;

3) *практичні словники* для щоденного ужитку, напр.: Практичний російсько-український словник математичної термінології для учнів трудшкіл, профшкіл та студентів / Укл. *О. Диденко*. — Запоріжжя, 1921; Практичний правничий словник російсько-український / Укл. *М. Слободін, М. Кохановський*. — К., 1924; Шкільний медичний словник / Укл. *Б. М. Александровський* (за Галиним). — Полтава, 1924 та ін.;

4) *словники-проекти*, напр.: Словничок математичної термінології (проект). Ч.1.: Термінологія чистої математики / Укл. *Ф. Калинович*. — К., 1925; Технічна термінологія до сільськогосподарських машин: Проект / Укл. *І. Ільницький* // Науково-технічний вісник. — 1926. — №№ 4–5; 6–7; Російсько-український сільськогосподарський словник. Проект / Укл. *С. Чикаленко*. — Подєбради, 1927; Словник зоологічної номенклатури. Проект / Укл. *М. Шарлемань*. — К., 1927. — Ч.1: Назви птахів. тощо. Друкується для обговорення;

5) *академічні видання*, напр.: Словник хемічної термінології / Укл. *О. Курило*. — К., 1923; Німецько-російсько-український словник термінів з обсягу механіки з українським та російським показниками / ІУНМ УАН; Укл. *Т. Секунда* — К., 1925; Російсько-український словник правничої мови. Понад 67000 слів / Правничо-термінологічна комісія при соціально-економічному відділі АН УРСР; Гол. ред. *А. Кримський*. — К., 1926; *Кисільов В. Ф.* Медичний російсько-український словник. — Харків, 1928; Лісотехнічний словник. Німецько-український / Лісова термінологічна комісія при

Агрономічно-лісовому ф-ті УГА в ЧСР та Спільки укр. техніків с. г. в ЧСР, 1928; Російсько-український словник військової термінології / Упоряд. С. та О. Якубські. — К; Х., 1928 тощо.

Здебільшого ці словники мали перекладний характер, хоча траплялися й термінографічні праці тлумачного типу. Двомовний принцип їх побудови підкреслював неоднорідність мов та особливості української мови (її пито- мість, словникове багатство) порівняно з російською. Словникам належить важлива роль у розвитку національної духовної культури.

Перелічені термінографічні праці знайшли широкий відгомін у нау- кових колах. Час від часу в періодиці з'являлися рецензії та критичні публікації, зокрема: *Гладкий М.* До проблеми нашої наукової термінології: Російсько-український словник правничої мови // Пролетарська правда, 1926. — № 319; *Момота П.* Українська правнична термінологія і суд // Черво- не право. — 1926. — № 6–7; *Смільський І., Момот П.* Українська правнична термінологія. Більше уваги до перекладу українською мовою законів // Чер- воне право. — 1927. — № 11; публікації *Секунди Т.*: Важливе питання з обсягу української технічної термінології // Вісник природознавства. — 1921. — Ч. 1; Дещо про українську термінологію та Інститут української наукової мови ВУАН // Вісник ВУЦВК. — 1924. — № 9; *Семеніва М.*: Термінологічна праця в Одесі в 1925–1928 рр. // Записки українського бібліографічного товари- ства в Одесі. — 1928. — Ч. 1; *Семенцов А.* Уваги до української хімічної термі- нології // Записки Київського інституту народної освіти. — 1927. — Кн. 2; *Ткаченко Б.* Реферати про українське словництво // Шлях освіти. — 1926. — № 8/9.; *Тимченко Є.* Щодо термінології // Нова рада. — 1927. — Ч. 23; *Холод- ний Г.* Які мають бути словники Інституту української наукової мови // Про- летарська правда. — 1928. — № 165; *Яворський Ю.* Українізація в законодав- чій галузі. — 1926. — № 5 та ін.

У цих рецензіях подано глибокий аналіз виданих праць та їх об'єктивну оцінку, висловлено міркування щодо поліпшення якості видань.

Інколи авторство публікацій було відсутнє. У журналі “Комуніст” за 1927 рік вміщена стаття про “Неусталеність правничої термінології” (№ 22); Словник зоологічної номенклатури та термінології // Вісник природознав- ства (1927. — Кн. 4); “Спортовий український термінологічний словник” // Червоний шлях (1927. — № 1). Усе це свідчить про зацікавлення громад- ськості й фахівців у становленні фахових підмов зокрема, а також наукової мови загалом.

У цей період окреслюються постаті окремих термінологів, серед яких В. Дубровський, О. Курило, Т. Секунда, І. Шелудько тощо.

В. Дубровський упорядкував “Російсько-український технічний слов- ник. З додатком сільськогосподарських термінів” (1925, доп. вид. 1926), “Словник термінів з обсягу культури та технології цукрових буряків” (1920).

О. Курило була автором словників медичної, фізичної та хімічної термі- нологій, упорядником словника ботанічної номенклатури. Її зараховують до етнографічної школи в мовознавстві чи до представників крайнього пу- ризму, бо у своїх словниках дослідниця уживала вдалі галицькі терміни,

загальноживані народні, таким чином витіснялися незрозумілі іншомовні термінологічні одиниці. О. Курило намагалася осмислити засади українського термінотворення, тому часто українська частина містила не один, а кілька відповідників, напр.: *мотор* — *двигни*, *рухник*, *движник*, *двигало*, *двигун*. Дослідниця вважала, що у виборі принципів побудови словників для школи має домінувати педагогічний принцип зрозумілості й доступності, а тому терміни варто витворювати на національній основі.

Т. Секунда, окрім того, що упорядковував технічну термінологію з гірництва, статистики, залізобетону, уклад “Німецько-український словник термінів з обсягу механіки з українським та російським покажчиками” (1925); “Матеріали до технічної термінології південно-західної Чернігівщини (с. Сваром’є Остерського повіту)” // Науково-технічний вісник (1926).

І. Шелудько є співредактором (разом із В. І. Орловським) “Російсько-українського словника банківського діловодства” (К., 1925), укладачем та співкладачем низки термінологічних видань, серед них: “Словник технічної термінології: Електротехніка (Проект)” (К., 1928), “Словник технічної термінології: Загальний (Проект)” (К., 1928) (разом із Т. Садовським).

Окрім персоналій, словникарською справою займалися певні інституції, до яких більшість цих особистостей належала. Це Інститут української наукової мови, Наукове товариство імені Т. Шевченка, Термінологічні комісії при Агрономічно-лісовому факультеті Української господарської академії та Спілки українських техніків сільського господарства в Подєбрадах (ЧСР).

Інститут видав за 1923–1930 роки 20 словників у серії “Матеріали”, багато з них у співпраці з НТШ, а до 1933 року їх уже було 24. Загальна кількість термінологічних словників разом із тими, що вийшли в інших видавництвах, сягла за цей період близько 60. ІУНМ був головною нормативною установою, з якою свого часу погоджено більшість термінологічних словників, укладених іншими науковими установами та окремими авторами. Тривало інтенсивне обговорення підготованих проектів, створено струнку українську термінологічну систему. Головна настанова цих словників — розбудова національної української термінології через термінологізацію народної лексики й творення неологізмів на її основі. Користувачам було запропоновано надсилати свої критичні зауваження та пропозиції. Після широкого обговорення та доопрацювання проектів планувалося видати серію нормативних словників рекомендованих термінів.

Спорадично термінологічні словники виходили й на Західній Україні (анатомічний — Є. Лукасевича (1926), музичний — З. Лиська (1933) та ін.) чи в Чехословаччині (Медичний латинсько-український словник М. Галина (Прага, 1926); Російсько-український сільськогосподарський словник С. Чикаленка (Подєбради, 1927).

Словникам цього періоду притаманні такі риси.

1. Усунення невиправданих запозичень та заміна не властивих українській мові деривативних моделей. Українська частина уникає відповідників із суфіксом *-щик*: *мочильщик* (*солосы*) — *мочій*, *мраморщик* — *мрамурник*, *муфельщик* — *муфельник*, *наборщик* — *набирач*, *складач*, *узірник*; *надзорщик* —

дозорець тощо. Віддієслівні іменники з суфіксом *-к(a)* здебільшого замінювали на відповідники з суфіксом *-нн'(a)*: *засыпка — засипання, засип; перегрузка — 1)* (грузим, кладью) — *перевантага, перевантажування; 2)* (силовая — машины) *переобтяж, переобтяжування; перемотка (ниток, якорей) — перевищення, перемотування і под.* Винятком є лише форми невіддієслівного походження або такі, що позначають предмет: *зубатка — зубатка, защелка — заскочка, калька — калька, лебедка — катеринка, лунка — дучка, машинка — машинка, медянка — мідянка і под.*

2. Заміна іншомовних термінів національними: *ирригация — обводнення, контакт — дотик, фотометр — світломір і под.*, тому що національні відповідники давали уявлення про функції позначуваних предметів. Так, російському терміну *пресс* відповідає українська назва *гніт*, *фільтр — цідило, вентиляція — провітрювання, кран — звід.*

3. Творення термінів за українськими моделями. Укладачі словників-проектів намагалися виробити своєрідні схеми-моделі добирання національних відповідників до запозичених слів. Так, термінам на *-аціj(a)* мали відповідати українські слова на *-нн'(a)*, оскільки одні й другі позначають процес, наприклад: *фіксація — закріплення, акумуляція — нагромадження, герметизація — ущільнення, окисляція — коливання, експлуатація — використання і под.* Запозиченим словам із суфіксом *-ер* пропонувалися українські відповідники на *-ач* (*абсорбер — вбирач, мікшер — змішувач, рекордер — звукозаписувач, скруббер — газопромивач*), або на *-ник* (на позначення осіб: *контролер — перевірник, монтер — установник*), а іншомовні терміни на *-тор* перекладали іменниками на *-ач* (*детектор — виявляч, ежектор — викидач, редуктор — знижувач, рефлектор — відбивач, акумулятор — нагромаджувач, комутатор — перемикач, з'єднувач, атенюатор — послаблювач, генератор — витворювач, дозатор — вимірювач, перфоратор — діркувач тощо*), або іменниками на *-ик, -ник*: *індикатор — показчик, показник, амортизатор — гамівник, вентилятор — вітровик, екстинктор — вогнегасник*). До слів на *-іj(a)* добиралися відповідники на *-нн'(a)*: *аномалія — відхилення, дисперсія — розсіяння, розщеплення, розсіювання, дифузія — просякнення, просякання, корозія — ржавіння, роз'їдання*. (С. Смеречинський рекомендував уникати віддієслівних іменників на *-ння, -ття* і замінювати їх “безнаростковим” творенням: *розтяг, насад, розпал і под.*).

Однак “загнати” всі терміни в такі схеми не вдавалося, бо, скажімо, іменники на *-аціj(a)* могли мати й інші структурні відповідники: *сублімація — вигін, дистанція — відстань, авіація — летунство, автоматизація — самочинність*. Аналогічно й запозичені терміни з іншими суфіксами не всі вкладалися в запропоновані схеми, наприклад: *аналогія — відповідність, індустрія — промисловість, бустер — вольтоподатник, ексаустер — газопомпа*. Що вже й казати про *апарат — прилад, пристрій; баланс — рівновага; вакуум — порожня, порожнява* тощо.

4. Уникнення форм активних дієприкметників, добір замість них суто прикметникових відповідників, наприклад: *греющий — грійний, отстающий — залишковий, опрокидывающийся — перекидальний, размеливающий — розмельний і под.*

5. Заміна поліструктурних термінів моноструктурними: *гвоздь шинный* — *шинель(ля)*; *мастерская колесная* — *колісня*; *завод бандажнопрокатный* — *шинувальцяря*; *в шахматном порядке* — *шахівницею* тощо.

6. Спостерігаємо й фонетичні особливості передавання іншомовних слів: *ляйтмотив*, *концертмайстер*, *піяніст*, *фортепіано*, *диригент*, *гітара*, що властиво здебільшого для словників Західної України.

7. Відродження старих (давніх) термінів. Зокрема в передмові до правничого словника 1926 року А. Кримський писав: “Свідомо ми повводили в словник багато слів із давньої правничої мови, щоб з’ясувати зв’язок сучасної мови з давньою, підвести під сучасну правничу мову історичний ґрунт і показати, яку силу слів із давньої правничої мови захоче сучасна мова України й як жорстоко помиляються ті, котрі обвинувачують теперішню українську мову, закидаючи їй штучність, скованість, галичанізм тощо. Адже показується, що ті самі слова, котрі іноді, здається, так ріжуть наше зросійшене вухо, мала в уживанні українська мова ще перед 20–30 роками...” [3]. Цих засад дотримувалися й укладачі військово-морської термінології, вони поповнювали термінологію фаховою лексикою Козацької держави ХVІІ ст. (*дуб* — великий човен на 20–40 чоловік, *герць* — сутичка порізно або малими купками, *чайка* — плавний засіб) (історичний романтизм) чи діалектною лексикою (*гуза* — задня частина човна, *лійма* — розлив) (етнографічний романтизм).

8. Надання переваги в термінології формам першої відміни для іменників жіночого роду (*кадриля*, *сентоля*, *секстоля*, *пастораля*), а також чоловічого (*бандуриста*, *віолончеліста*, *корнетиста* і под.), що теж притаманно для більшості словників НТШ.

Отже, можемо констатувати, що лексикографічним працям цього часу властиво два напрями: суто національний, де перевага надавалася українським відповідникам і до більшості іншомовних слів добирали українські слова, та європейський — коли не відмовлялися від іншомовних лексем, а інколи й творили їх за допомогою греко-латинських коренів. Словникова діяльність зосереджувалася в Українській академії наук, де працювали видатні вчені. Вони виробили методологію та методику опрацювання термінового матеріалу, наукові підходи опису та систематизації термінів.

Із набуттям незалежності в Україні знову розпочався термінологічний бум. Десятки ентузіастів розпочали відроджувати національну термінологію. Неоціненні скарби національної фахової лексики знайшли науковці саме в словниках 20-х років. Узявши на озброєння методологію того періоду, принципи укладання словників, почали розбудовувати далі термінофонд нації. Адже за цей час з’явилося чимало нових наукових відкриттів, а відповідно, й нових наукових понять.

Оцінюючи словники того періоду з позицій ХХІ століття, можемо констатувати їхню актуальність і сучасність. Кожен, хто долучається до такої важливої справи, як термінологія, обов’язково звертається до лексикографічної практики минулого й бере звідти безцінні зразки та моделі українських термінів, виявляє безмежне багатство української мови, її здатність обслуговувати різні галузі людської діяльності.

1. Боярова Л. Мовне планування й термінологія в Україні (20-ті роки — перша половина 30-их років ХХ ст.) // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. — К., 2005. — Вип. VI. — С. 35–38.
2. Булик-Верхола С. “Золоте десятиріччя” (1923–1933 роки) у розвитку української музичної термінології // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. — 2005. — № 538. — С. 68–73.
3. Кримський А. Передмова // Російсько-український словник правничої мови / Правнична комісія при соціально-економічному відділі АН УРСР; Гол. ред. А. Кримський. — К., 1926. — 322 с.
4. Кульчицька Т. Українська лексикографія ХІІІ–ХХ ст.: Бібліографічний покажчик. — Львів, 1999. — 360 с.
5. Кучеренко О. Особливості творення пожежно-технічної терміносистеми у 20–30 роки ХХ століття // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. — 2004. — № 503. — С. 103–107.
6. Нікуліна Н. Вироблення національної автомобілевої наукової термінології в 20–30-ті роки ХХ століття // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. — 2004. — № 503. — С. 88–92.
7. Тихий С. До історії становлення української музично-теоретичної термінології Галичини в 1900–1930 роках // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. — 2006. — № 559. — С. 260–265.
8. Яремко Я. Національне та інтернаціональне в українській військовій термінології 20-х рр. ХХ ст. // Сучасні проблеми термінології та термінографії: Тези доп. міжнар. наук. конф. — К., 2000. — С. 53–55.

I. Kochan

UKRAINIAN TERMINOLOGICAL DICTIONARIES
OF THE 20'S OF THE 20TH CENTURY: IN HINDSIGHT

An attempt of a detailed analysis of terminography of 20th of the twentieth century was made in the article. Found the methodology of terminology, its specific features and its projection in the present. Defined bright personalities institutions and their contribution to the development of the Ukrainian scientific language.

Key words: terminography, terminology, national terms.